

УДК 821.161.2-31(043.3)

Олена Олійниченко

**РОЛЬ СИМВОЛІВ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ
РОМАНУ Ю. МУШКЕТИКА «НА БРАТА БРАТ»**

Стаття присвячена аналізу символів та їх художньої функції в історичному романі Ю. Мушкетика «На брата брат». З'ясовано, що символи різного походження сприяють розкриттю авторської ідеї та атмосфери минулої епохи. Ці елементи поетики допомагають відтворити міжнародні, національні, психологічні конфлікти роману, наповнюють текст українським колоритом, збагачують новими відтінками значень та емоціональними нюансами. Велика увага приділяється визначенню ролі символів у створенні художніх характерів.

Ключові слова: символ, роман, епоха, образ, конфлікт, характер.

Статья посвящена анализу символов в историческом романе Ю. Мушкетика «На брата брат». Определено, что символы различного происхождения способствуют раскрытию авторской идеи и атмосферы прошедшей эпохи. Эти элементы поэтики помогают отобразить конфликты романа. Большое внимание уделяется определению роли символов в создании художественных характеров.

Ключевые слова: символ, роман, эпоха, образ, конфликт, характер.

The article is dedicated to the analysis of symbols and their artistic function in the historical novel «Brother against brother» by Y. Mushketyk. There is shown that symbols of different origin contribute to revealing the author's idea and atmosphere of the bygone epoch. These elements of poetics help to depict international, national, psychological conflicts of the novel and supplement the text with new shades of meaning and emotional nuances. Great attention is paid to the role of symbols in the creation of characters.

Key words: symbol, novel, epoch, image, conflict, character.

Історична проза Юрія Мушкетика цікава не лише в плані художньої інтерпретації історії, але й своєю тенденцією до збагачення зображально-виражальних засобів, посилення філософської наснаженості, оновлення жанрових традицій, пошуків у характерології. Роман «На брата брат» — це скарбниця життєвської мудрості, історичної пам'яті, письменницької майстерності. У публікаціях Н. Черченка, А. Шпиталія, А. Шевченка, М. Кодака, Н. Горбач досліджуються проблема історичної та художньої правди, особливості моделювання

характерів, окреслюється специфіка індивідуального стилю письменника. Втім, як показав огляд науково-дослідних праць, не всі аспекти поетики твору знайшли належне висвітлення. Наприклад, роль і специфіка символів у романній історії «На брата брат» вивчалися лише фрагментарно. Ми маємо на меті проаналізувати символіку даного роману, розкрити глибинні значення художнього слова Ю. Мушкетика. Задля досягнення поставленої мети вбачаємо необхідним виконання наступних завдань: виділити різновиди символів, що використовуються автором, з'ясувати їх художню функцію, визначити філософсько-естетичний зміст та тенденції у зміні смислової структури певних символів в романі Ю. Мушкетика.

Проблема символу займає чільне місце у філософії, про що свідчать концепції Е. Кассіра, А. Уатхеда, К. Юнга, М. Хайдегера, С. Лангер. Символ як засіб пізнання трактується у діапазоні від розуміння символу як знака — універсального інструменту пізнання світу (О. Лосєв) до наділення його загальною функцією мистецтва і пізнання культури (Е. Кассіра). К. Юнг наголошував, що в символах втілюється колективне несвідоме, яке містить в собі багатовіковий досвід розвитку людства. Вчені підкреслюють багатовимірність будь-якого реально-історичного символу: «Символ завжди діалектичний. Його логіка — логіка протиріччя, і мислиться він як конкретний органічний синтез мінливості та постійності, форми і змісту, подібного і різноманітного, одного і численного, руху і спокою, кінченного і безкінченного» [7, с. 192].

Важливою для дослідження символічних образів в історичному творі вбачається концепція філософів Юнгівської школи (М. Франца, Л. Хендерсона, Ф. Якобі) про те, що історія давніх часів переосмислюється завдяки аналізу символів, образів, міфів, які дійшли до нас з глибини століть. Підсвідомість сучасної людини зберігає здатність створення символів, які колись втілювалися у віруваннях і ритуалах первісних людей. Ми у великій мірі залежні від посилення, що отримуємо за допомогою таких символів.

Вивченню специфіки символу, визначенню його функцій в мистецтві присвячені праці О. Потебні, О. Лосєва, Ю. Лотмана. У праці «Проблема символу та реалістичне мистецтво» О. Лосєв зазначав: «Без використання символіки мистецтво перетворилося б на нерухому і самодостатню, доволі мертву дійсність, що не має ніякого об'єктивного значення» [4, с. 167]. Науковці сходяться на тому, що символ в мистецтві позначає «універсальну амбівалентну естетичну категорію, що розкривається через зіставлення з суміжними категоріями художнього образу та предметного або словесного знака, який опосередковано виражає сутність певного явища» [3, с. 389].

Вітчизняні дослідники Г. Клочек, Ю. Ковалів, О. Галета, М. Новикова, І. Шама сконцентровують свою увагу на національно-культурному аспекті символу, говорять про його етноцентричність: «Завжди включений у конкретну ситуацію спілкування, у конкретний ланцюг асоціацій, символ в той же час спирається на широкий національно-культурний контекст: його модельні ситуації, норми і стереотипи поведінки, його узуальні (а не оказіональні) асоціативні зв'язки» [6, с. 15]. Отже, аналіз символів в історичному романі «На брата брат» повинен здійснюватися з урахуванням етнокультурного аспекту.

У народі другим за важливістю після сонця небесним світилом визнається місяць. До нього зверталися як до живої особи, селяни стежили за його фазами і відповідно організовували свою господарчу діяльність. Про нього створено чимало легенд, які пов'язуються з біблійною історією про Каїна і Авеля. Книга Буття, перша частина Старого Завіту, розповідає нам про перший злочин, скоєний людьми на землі. Син Адама і Єви Каїн вбиває свого брата, кидає виклик Богу, за що має понести покарання — одвічне вигнання. У стародавній книзі порушується проблема непорозуміння між найріднішими людьми, що призводить до найстрашнішого гріха в історії людства — братовбивства, кровопролиття. В українському фольклорі спостерігається своєрідне переосмислення історії про Каїна і Авеля. Відомі перекази про темні плями на місяці, в яких народ вбачав зображення братовбивства. Бог

помістив цей знак на небесному світілі, щоб застерегти людство від гріха. Так, вплив народної творчості зумовив серед українського письменства традицію введення символу місяця з темними плямами в художню тканину твору. Символ місяця з'являється при вступі і «світить» упродовж всього твору Ю. Мушкетика. За допомогою даного символу автор визначає ключові для епохи Руїни конфлікти. В романі «На брата брат» місяць «висвітлює» криваві соціально-політичні та морально-психологічні колізії, які спіткали українську націю в сповнений тотальною жорстокістю час. Глибоке осмислення і яскраве зображення Ю. Мушкетиком реалій, подій та постатей епохи Руїни забезпечило насичування вживаних письменником мовних та історичних понять великою узагальнюючою силою, сприяло перетворенню цих понять на символічні образи. Автор майстерно використовує традиційні міфологічні символи, які в контексті роману найбільше демонструють свою змістовну активність у висвітленні внутрішніх чвар. Козацькі міжусобиці асоціюються у Ю. Мушкетика з Вселенським потопом — символом безвиході, кінця світу. Роздумуючи над порятунком брата, герой роману Матвій Журавка відкидає свої егоїстичні інтереси: «Кинути на поталу брата... Ні, він не такий... Не Хома безрідний... Не Марко проклятий» [5, с. 98]. Сюжетні лінії Матвія і Супруна Журавок, Івана Виговського і Мартина Пушкаря розвиваються у контексті вищезгаданої біблійної легенди. Якщо протягом всієї дії роману зміст легенди передається опосередковано, через натяки, знаки, характеристики персонажів, то у фіналі твору з'являється трагічний символ братовбивства: козацтво докоряє гетьману Виговському, що на його руках Авелева кров.

Окрім міфологічних символів, можна виділити також релігійні — Євангеліє і хрест, які у романі висвітлюють антагоністичний міжнародний конфлікт між поляками і українцями. Підчас прийняття Гадяцької угоди поляки присягали на Євангелії, після чого, підкреслює автор, київський митрополит приніс для козацької старшини свої хрест і Євангеліє. Так, українці молились своєму Богові, а поляки — своєму. Звернення Ю. Мушкетика до старозавітних образів і мотивів

пов'язано з глибоким переживанням катастрофічного стану світовідчуття своїх героїв, з спробою показати руйнацію українського етнокультурного коду. Міфологічні і релігійні символи в романі «На брата брат» орієнтовані на вираження як загальнонародного, так і особистісного досвіду межової ситуації — вибору подальшого шляху свого національного буття.

Зауважимо, що значно більшою з аналізованих символічних образів є група фольклорних символів, використання яких стало традиційним для історичної белетристики. Використовуючи романтичний тип символотворення, романіст розгортає свої образи на питомо національній основі, спирається на народнопоетичний контекст. Яскравому відтворенню тогочасної дійсності сприяють символи, що пов'язані із світом природи — дуб, верба, груша, черешня, кропива. Тут велику роль відіграє національно-культурний компонент значення слова та пов'язані з ним національні асоціації. У праці З. Василько «Символіка фольклорного образу» зауважується, що «для іноземця українські слова верба, тополя, явір — всього лише назви дерев, а калина — рослина у вигляді куща. Для українців ці слова передають значно більшу й глибшу інформацію, позаяк мають символічне значення, що засвідчено їх широким вживанням в українському фольклорі та поезії» [1, с. 55]. Так, у романі Ю. Мушкетика селяни раду чи суд проводили під столітнім дубом, що є символом досвідченості та мудрості, кару над відьмою Коржихою вчиняли біля верби. Для Матвія Журавки мрією життя став черешневий садок, що символізує гармонію та затишок, рідну землю. Його брат Супрун, чиє серце прагне нескінченної боротьби, чує у снах посвист шаблі, яка уособлює воєнні баталії. Як видно, стрижневий конфлікт між братами реалізується вже на рівні символів, які саме сприяють глибокому розкриттю колізій, психологічному зображенню персонажів. Польського посла Перетятковича герої Ю. Мушкетика називали вовком. Тут ми маємо не просто порівняння, а вплетений в художню тканину твору символ, що яскраво характеризує персонаж. Вовк — символ зла, жадібності, жорстокості,

брехні, кровожерливості. Змальовуючи образи московських бояр, автор повістує про підкуп соболями козацького гінця. В образній структурі роману соболь уособлює не так статок і багатство, як спокусу і зраду.

Символічні образи вводяться в контекст завдяки майстерному володінню різноманітними елементами поетики. Наприклад, ще на початку твору у внутрішніх монологів Матвія зринає символ тризни, оскільки це було назвисько всіх Журавок в селі. Пророцтво неминучої загибелі братів, останніх з колись гіллястого роду, звучить як пересторога усім українцям, які своїми діями ставлять під загрозу існування власного етносу. Чітко простежується в творі багатовимірність символу Дніпра. У Ю. Мушкетика Дніпро — уособлення смерті і, водночас, вічності, хранитель історичної пам'яті. Дивлячись на могутню ріку, Матвій мислив про людей, що гинули тут у всі часи, та про велич Бога, смиренність та покору, добро та істину. Філософська насаженість символів збільшується у авторських відступах. Козаки, які не можуть дійти згоди на виборах гетьмана, бачать у небі журавлине колесо — символ порядку, організованості, чіткої ієрархії, якої дотримуються всі без виключення птахи. У Ю. Мушкетика журавлине колесо віддзеркалює той державний устрій, до якого має прагнути український етнос. Проте психологія натовпу перемагає, козацька рада перетворюється на натовп, що керується несвідомим, не мислить, не розмірковує, а живе злобою та ярістю. Центральний художній конфлікт «брат проти брата» сягає кульмінації, внутрішні чвари розгортаються з новою силою. Несвідоме в романі Ю. Мушкетика — джерело найтрагічніших українських катастроф. Таке художнє бачення історичних конфліктів перегукується з теорією згаданого вище К. Г. Юнга, який стверджував: «Найбільша небезпека для нас витікає з неосаяжності психічних реакцій. З найдавніших часів найбільш розсудливі люди розуміли, що будь-якого роду зовнішні історичні умови — тільки привід для дійсно грізних небезпек, а саме соціально-політичних безумств, які не представляють казуально необхідних наслідків зовнішніх умов, проте в головному були породжені несвідомим» [8, с. 113].

Варто сказати кілька слів про ще один символ роману Ю. Мушкетика — човен, що в художній інтерпретації письменника виступає уособленням людської долі, швидкоплинного життя. Саме про пересічного українця епохи Руїни автор пише: «Річкою, поміж крижинами, попід протилежним берегом правував човник — маленький, чорний, спритно в'юнив поміж крижин, мабуть, велика потреба погнала того човняра, велика нагальність, скрута, а може й велике лихо» [5, с. 100]. Окрема, на перший погляд, звичайна річ, незначна художня деталь «човник поміж крижин» наповнюється великою узагальнюючою силою, перетворюється в даному художньому контексті на символ. Таку якість символу підкреслено вченим К. А. Свасьяном: «Багатообразними є форми проявів символу; символічним може бути знак і розташування знака, одна і та сама річ може не бути символом в певній ситуації і бути ним в іншій. Дуже часто символічна саме деталь; що здається незначною при поверхневому погляді, вона, по суті, визначає ціле» [7, с. 197].

Окремо слід виділити символи, що розкривають образ гетьмана Виговського. Так, оповідаючи про освіту і становлення особистості майбутнього керманіча, автор звертає увагу на кумирів молодого Виговського — Олександра Македонського та Юлія Цезаря. Загальновідомо, що вони є античними символами військової звитяги і слави. Використані автором у такому контексті, вони поглиблюють характер Виговського, який з молодих років прагнув бути, перш за все, освіченою людиною, а також хоробрим воїном, талановитим стратегом і мудрим керівником. В цьому герою Ю. Мушкетика допомагає книга — символ освіченості та мудрості. Таку символічну деталь відмітив у своєму критичному відгуку на роман М. Кодак: «У якийсь момент книга зринає — як мотив — і в повістуванні Ю. Мушкетика. Й не може не зринуть: йдеться ж бо про доброго читача, знавця кількох давніх і нових європейських мов. Найперше — Плутарх, Цицерон, Еразм Роттердамський» [2, с. 121]. Тут чітко простежується тенденція до актуалізації європейської культурної традиції через залучення та тлумачення у власному соціально-історичному

контексті символів, що мають багаторівневу структуру, сформовану внаслідок їхнього функціонування в художніх текстах різних часів.

З образом Івана Виговського пов'язаний ще один символ — гетьманська булава. Такі дійові особи як Пушкар, Тетеря, Цецюра всіма засобами змагалися за цей знак влади, сприймаючи його як самоціль, винагороду. Для Виговського булава — це відповідальність, обов'язок, важка ноша. За допомогою різнопланових характерів Ю. Мушкетик показав, як в епоху Руїни булава була для українського народу не втіленням авторитету володаря, державної консолідації, а уособленням незгоди і розбрату, що призвели до національної трагедії. Завершуючи роман публіцистичним відступом, автор закликає підняти над головами простріляний у боях козацький прапор — символ колишньої слави, надії на повернення і державності, і духовності українського етносу.

Таким чином, символи в історичному романі «На брата брат» мають питому вагу у багатозначній оповіді про певний історичний час. Символи формують художній світ із глибшим, багатшим змістом, доповнюють текст новими смисловими та емоційними нюансами, посилюють комунікативно-прагматичний ефект сприйняття твору читачем, сприяють втіленню авторського задуму. Продовжуючи традиції використання фольклорних, міфологічних та релігійних символів своїх попередників у жанрі історичної прози, Ю. Мушкетик виробив індивідуальний підхід в тлумаченні етнокультурних кодів українського національного характеру, продумав і уточнив смисл, питому вагу кожного з пластів того чи іншого символу, внаслідок чого склалася яскрава історико-художня мозаїка. Крім того, символи в романі сприяють розумінню творчої самобутності письменника, допомагають не просто побачити минуле, а й поринути в атмосферу життя України в епоху Руїни. Насичена соціально-історичною силою символіка твору виступає водночас пророцтвом та підведенням підсумків Руїни — однієї з найбільших українських катастроф, і демонструє духовні орієнтири для подолання такої катастрофи в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василько З. С. Символіка фольклорного образу / З. С. Василько. — Львів: ДПА Друк, 2004. — 392 с.
2. Кодак М. П. Історичне повісткування: замки і ключі / М. П. Кодак // Київ. — 1999. — № 3–4. — С. 119–122.
3. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / [упоряд. Ю. І. Ковалів]. — К.: Академія, 2007. — Т. 2. — 624 с.
4. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. — М.: Искусство, 1995. — 320 с.
5. Мушкетик Ю. М. На брата брат / Ю. М. Мушкетик. — Харків: Фоліо, 2006. — 319 с.
6. Новикова М. А., Шама И. Н. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Н. В. Гоголя и их английских переводов): Уч. пособие / М. А. Новикова, И. Н. Шама. — Запорожье: СП Верже, 1996. — 172 с.
7. Свасьян К. А. Проблема символа в современной философии / К. А. Свасьян. — М.: Академический проект, 2010. — 223 с.
8. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. — М.: Ренессанс СП, 1991. — 304 с.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.